

МОТИВ РУЙНАЦІЇ РОДИННИХ СТОСУНКІВ У ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ГЕНДЕРНОМУ РАКУРСІ

У статті розглядається художня специфіка моделі родини та мотиву її руйнації в поезії Тараса Шевченка крізь призму гендеру.

Ключові слова: *індивід, родина, суспільство, патріархальний світ, гендерний аспект.*

В статье рассматривается художественная специфика модели семьи и мотива ее разрушения в поэзии Тараса Шевченко в гендерном контексте.

Ключевые слова: *индивид, семья, общество, патриархальный мир, гендерный аспект.*

The article considers the artistic specificity of the model of family and the cause of its destruction in the poetry of Taras Shevchenko through the prism of gender.

Key words: *individual, family, society, patriarchal world, gender.*

Мотив руйнації родинних стосунків у творчості Тараса Шевченка набуває статусу метамотиву внаслідок функціонування на різних рівнях змістової структури його творів: ситуація розладу родини, що виявляється через її неповноту (смерть, зраду, відсутність одного з батьків, втрату, зникнення дітей тощо), деформацію родинних звичаїв (позашлюбні діти, кровозмішення, ненависть, убивство рідних), проектується на український світ, що теж переживається ліричним героєм як дисгармонійний. Так, за Гр. Грабовичем, у поезії Т. Шевченка «сім'я замальовується як щось спотворене і скалічене. У своєму мікрокосмі вона відображає скалічене й ненормальне суспільство. Її розлад драматично втілюється в "злочинах проти природи" і в незаконнонародженості» [2, 74]. Згідно з концепцією Гр. Грабовича стосовно міфопоетичної природи творчості Т. Шевченка, усі ланки континууму "індивід – родина – суспільство" накладаються навзаєм, що дозволяє художньо осмислити розлад світу через трагедію родинного та особистісного життя. Зв'язок родини і суспільства у Шевченковій творчості відзначений Вал. Шевчуком: "У мислительній системі поета родина – провідна тема: родина бачиться як мала й велика, обидві взаємопов'язані, коли руйнується велика сім'я, руйнується мала й навпаки" [7, 221]. "Мала" і "велика" родини розглядаються дослідником як мікрородина – батьки та їх діти і макрородина – спільнота, нація, крім того, ним виділено і квазімакрородину – державу. Отже, йдучи за Вал. Шевчуком, ідеальною моделлю для людських, суспільних, на-

ціональних взаємин у художньому світобаченні Т. Шевченка є родина (навіть ставлення митця до власного твору уподібнюється до батьківського піклування про дитину [7, 220]). Тому вмотивованою є поширена в сучасному шевченкознавстві тенденція проектувати мотив родинного розладу на катастрофу українського світу, що в поезії Т. Шевченка розгортається в кількох смислових площинах: руйнація України зовнішніми силами, її саморуйнація через ренегатство, що компенсуються візією профетичної ідеальної України.

Попри очевидну для літературознавців функціональність мотиву руйнації родини, в поетичному космосі Т. Шевченка не достатньо висвітленими видаються його окремі змістові аспекти, оприявлені під гендерно-психоаналітичним кутом зору. Зауважимо, що гендерні особливості творчості поета імпліцитно знаходили висвітлення у студіях Ю. Барабаша, Т. Бовсунівської, О. Забужко, Н. Зборовської, М. Моклиці, В. Пахаренка та ін. Образ родини як союзу чоловіка і жінки із закріпленим набором їх гендерних ролей у поезії митця формується, на нашу думку, а) ментальними та культурними стереотипами, що експлікують проблему патріархальної / матріархальної природи українського суспільства; б) світоглядом Т. Шевченка; в) його підсвідомими психічними комплексами. Суперечливість зазначених чинників зумовлює неоднозначну семантику образів батька та матері, варіативність їх ролі у збереженні чи руйнації родини. Мотив катастрофи родинного / суспільного життя у Шевченковій поезії часто розгортається через образ жінки-жертви, як правило, матері ("Катерина", "Сова", "Відьма" та ін.), що провокує його архетипну проекцію на трагедію України як жертви зовнішньої наруги ("Сон", "Великий льох" тощо) або внутрішньої зради ("Розрита могила", "І мертвим, і живим, і ненарожденним..."). Однак очевидним є пріоритет в образній системі його поезій образу матері порівняно з образом батька, що, як і поширений мотив інцесту, може бути пояснений кризь призму гендеру.

Ситуація руйнації родини в художньому світобаченні Т. Шевченка оприявнюється шляхом окреслення гендерних ролей матері й батька в уявленні автора. В узагальненні специфіки концепту родини в поезіях митця Вал. Шевчук характеризує образи батька та матері в їх окремих семантичних аспектах так: батько – "носіє і оберігач честі родини <...>; творець родини", а мати – "голова родини, виховує дітей, дбає про їхню моральність <...>; оберігач (родини. – прим. О. Ш.)" [7, 221]. Впливає висновок про рівноправність батька і матері як очільників родини, оберігачів її добробуту в уявленні Т. Шевченка. Однак навіть за критерієм частотності образ матері як

осердя родини значно переважає образ батька. Так, у переважній більшості поем та балад митця – "Утоплена", "Слепая", "Сова", "Русалка", "Марія" тощо – моделюється родина з центральною материнською постаттю.

Родинний мікрокосм у творах Т. Шевченка здебільшого двочленний: мати – дитина. У поезії митця вагомою є дуада мати – син. За Гр. Грабовичем, іділічна модель гармонійної родини – "А буде син, і буде мати, / І будуть люде на землі" – лежить в основі ідеальної спільноти майбутнього [2, 153], отже, утворює гармонійний симбіоз жіночого та чоловічого, що, враховуючи не партнерські, а материнсько-синівські стосунки членів "ідеальної родини", може бути потрактований крізь призму Едипового комплексу. Дуада мати – син у творах митця набуває часом суперечливої ідейної реалізації. Так, у поемі "Петрусь" мати та син презентують відповідно негативний та позитивний етичні полюси: символічна "мати" – генеральша – з любові занапастила сина, який пожертвував заради неї собою. У вірші "Розрита могила", як і в інших віршах Т. Шевченка громадсько-політичного змісту, – навпаки – мати-Україна занапащена "нерозумними дітьми" (синами!). У поемах "Катерина", "Наймичка" "гріх" матері спровокував загрозу долі сина, але у другій поемі мати Ганна жертвує жіночим щастям заради Марка, чим "рятує" його. У поемі "Сова" життя матері, яка втратила сина, руйнується. У поемах зрілого періоду "Неофіти", "Марія" зв'язок матері і сина набуває духовного, сакрального характеру: мати надихається сином на подвиг служіння, продовжує його справу. Попри таку полярність етичного спектра гендерних координат дуади мати – син у творчості Т. Шевченка виокреслюється світоглядна еволюція від абсолютно несвідомого і залежного від матері сина (маленький Івась у "Катерині") – до духовно зрілого, вивищеного над матір'ю сина-Бога в "Марії", що суголосне осмисленій у концепції психоісторії української літератури Н. Зборовської "місії" Шевченкового генія дати материнському національному суб'єкту батьківське "Велике Слово" [4, 77–78].

Не менш концептуальною, ніж мати – син, у Шевченковій поезії є дуада мати – дочка. Показово, що саме жіночий світ, трансльований через материнство – дочківство, набуває в художньому світі митця екзистенційного характеру. Родинний зв'язок матері і доньки виступає індикатором "благополуччя" світу або навпаки: любов матері і дочки, наприклад у "Княжні", здатна наповнити дисгармонійний світ щастям: "Сльози висохли, пропали, / Сонце просіяло", коли княгиня народила доньку, а ненависть матері до дитини, ситуація якої найяскравіше втілена в "Утопленій", веде до смерті. Звернімо увагу, що

в художньому світі Т. Шевченка можлива ненависть матері лише до дочки – і ніколи до сина! "Синів" мати-Україна може ганьбити, але не ненавидіти, у той час як ненависть упритул до дітовбивства ("Утоплена", "Русалка"), жорстокість і суворість ("Катерина"), нерозуміння ("Тополя", "Мар'яна-черниця") поширені в зображенні ставлення матері до доньки в поезії Т. Шевченка. Така гендерна асиметрія може бути пояснена а) ситуацією конкуренції матері й доньки, між якими неможливий "високий сакральний" духовний зв'язок; б) закріпленим у патріархальній культурі уявленням про сина як завершальну ланку, вершинну мету існування родини, "ціль цілей", а про доньку – як перехідну ланку, потенційну мати, тобто "засіб" (звідси поширений прийом проєкції долі матері на долю доньки {"Слепая", "Відьма"}, що зумовлює не тільки співчуття, а й суворість матері – прагнення піддати доньку тим самим випробуванням, що пережила сама).

Зрідка в поезії Т. Шевченка мікрокосм родини вибудовується за моделлю батько – діти, зокрема в поемах "Сліпий", "Сотник" вона розгортається дзеркально: батько-одинак виховує дітей, хлопця і дівчину (що символічно становлять потенційну родинну пару), з яких один – нерідний. Протиставлені родинні моделі у творах за критерієм збереження / руйнування батьком сім'ї: батько Степана ("Сліпий") намагається скріпити союз дітей, що ледь не руйнується каліцтвом його сина, Сотник, навпаки, прагне унеможливити шлюб дітей. Попри полярні ролі обох батьків, їхня родинотворча роль у поемах виглядає однаково невдалою – хоча намір батька Степана загартувати сина на Січі вмотивований необхідністю його підготовки до справжнього чоловічого життя, він загрожує родинною катастрофою.

Роль батька як руйнівника родини оприявнюється в низці творів Т. Шевченка через мотив інцесту. У створеному ним художньому світі інцест – як вияв крайньої агресії і зневаги батька (чоловіка) до доньки (жінки) (хоча імпліцитно мотив інцесту як пристрасть генеральші до хлопця-приймака наявний і в поемі "Петрусь") – є найсильнішим фактором руйнації духовності, індикатором родинної катастрофи. Частотність мотиву інцесту – поеми "Слепая", "Відьма", "Княжна", "Сотник" та ін. – свідчить про його символічну полівалентність у поетичному космосі Т. Шевченка. На психоаналітичному (позараціональному) рівні мотив інцесту можна трактувати як перверсійний, як тінювий, спотворений, викривлений варіант легітимного у творчості митця Едипового комплексу (що зумовлює відповідну етику й аксіологію: духовна любов матері і сина постає втіленням гармонії, асоціюється з Божественним, із благом, а плотська, гріховна пристрасть батька до доньки оприявнює дисгармонію, асоціюється з диявольським, зі

злом). На соціально-політичному (раціональному) рівні мотив інцесту може символізувати духовну і фізичну поталу України з боку "братнього" народу, "північного сусіда", який часто асоціюється з владним, чоловічим началом. Мотив інцесту, отже, у символічному плані актуалізує наругу імперського світу над материнським українським світом.

В. Пахаренко визначає панування світового зла в поезії Т. Шевченка на паралельних вимірах "власної долі, долі жінки і України" [5, 82], що дозволяє екстраполювати жіночу проблематику (доля покриток, удів, дочок, які потерпають від батьків, матерів, які втрачають дітей) на світоглядні пріоритети ліричного героя і припускати фемінну домінанту творчості митця. Однак співчуття й посилення увага до трагізму жіночого життя, тиражування образів нещасливих героїнь – ще не достатня підстава говорити про феміністичність художнього світу Т. Шевченка. Можна частково погодитися із твердженням Ю. Гончар про поєднання в його поезії в різній пропорції залежно від творчого етапу маскулінного, фемінного та андрогінного [1], якщо вбачати фемінне у стихійній емоційності, ірраціональності, емпатичності, жертвованості героїнь Т. Шевченка, їх підлеглості фатуму, соціальним обставинам, що властиві жіночому світовідчуттю. (До речі, феноменальну органічність жіночого світу Шевченковому "Я" можна пояснити активізацією у його підсвідомому під час креативного акту аніми, звідси подвійна проекція власного "Я" на жіночу сутність і на Україну, болі якої є особистісними болями ліричного героя. Однак фемінні ідентифікації, гіпотетично можливі під час творчого афекту митця, часто поступаються місцем чоловічим ідентифікаціям із пророком, просвітителем, захисником, навіть творцем нації – *"Возвеличу / Малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / Поствалю слово..."* {"Подражаніє 11 псалму"}).

Ідейна позиція ліричного героя Т. Шевченка виявляється у співчутті до жінки-нації-України (різні іпостасі материнського суб'єкта в художньому світі його творів), що потерпає від наруги й потребує чоловічого консолідуючого втручання – захисту, конструктивного перетворення (соціальний вимір), символічного "наділення свідомістю", історичною пам'яттю (духовний вимір). Отже, глобально роль чоловіка (батька, митця) постулюється в поетичному дискурсі Т. Шевченка як деміургійна, наділена владою на соціальному й націєтворчому рівнях, у той час як роль жінки (матері, дівчини) – роль жертви, але одночасно – й вивищеного на духовному рівні об'єкта служіння й поклоніння. Така гендерна позиція Т. Шевченка – типова для патріархальної картини світу – і зумовлює в поезіях митця розмежування гендерних ролей: пріоритет жінки в родинній сфері, сакралізацію материнства за умови факультативності або цілковитої

відсутності батька (показово в баладі "Утоплена" у "трикутнику" "мати – донька – рибалка" останній – пасивний спостерігач трагедії, у поемі "Княжна" свою доньку княгиня вчила «Тільки "мамо" вимовляти, / А "тато" не вчила») й абсолютне домінування чоловіка у сфері соціальної (у громадянсько-політичних поезіях типу "Кавказ", "Послання..." і ліричний герой, і адресати його гнівних інвектив – чоловіки). Отже, можна говорити про чітке розмежування "сфери впливу": у родині головує жінка, у державі – чоловік. Іншими словами, у художньому світі Т. Шевченка жінка, як і нація (Україна), є материнськими (часом сакральними) суб'єктами, які потребують захисту чоловічого суб'єкта (Української держави), який має подолати ворожий, загарбницький чоловічий суб'єкт (імперську державу). Зазіхання останньої на беззахисний материнський український суб'єкт метафорично втілено в мотивах інцесту.

Згідно з патріархальною ідеологією, відповідальність за катастрофу українського світу у творчості Т. Шевченка, зумовлену руйнацією родини як стрижня духовного і соціального життя, покладено не тільки на чоловіків, не спроможних утворити сильну державу, а й на жінок, які, якщо згадати слушне спостереження О. Забужко щодо специфіки колоніальної культури [3], потерпають від подвійного тиску – імперського та патріархального. Звідси концептуальний для Т. Шевченка образ жінки (України)-жертви, яка винна без вини. Такими зображені ледь не всі поетові героїні, починаючи від дівчини-причинної ("Чи винна ж голубка, що голуба любить? / Чи винен той голуб, що сокіл убив?"), Катерини (однойменна поема) до Лукії ("Відьма"), Княжни (однойменна поема). Оспівування безневинної жінки-жертви в поезії Т. Шевченка можна інтерпретувати як спокуту чоловічої колоніальної слабкості.

Розгляд художньої специфіки моделі родини та мотиву її руйнації в поезії Тараса Шевченка крізь призму гендеру дозволяє характеризувати художній світ митця як патріархальний із матріархатними елементами, адже жінці відведено центральне місце лише в "мікрододині", у той час як у "макрородині" (соціумі, державі) панує чоловік. Трагедія жіночого життя як осердя родини зумовлює катастрофу останньої, що відбиває дисгармонію соціуму. Констатуємо особливий зв'язок батьків і дітей в моделі родини у творчості Т. Шевченка, що структурований часто бінарно: мати – дитина (зрідка батько – діти, але в таких творах батько відіграє роль соціального первня, голови роду). Зв'язок матері і сина презентовано як легітимний, духовний, навіть сакральний, у той час як пристрасть батька до доньки здобуває різко негативну оцінку як найбільший гріх кровозмішення. Тому модель родини "мати – син" уявляється автором як ідеальна

для українського суспільства майбутнього, а інцестний зв'язок "батько – донька" – означає тотальну руйнацію родинного й повну катастрофу суспільства. Поширення інцестного мотиву в поезії Т. Шевченка свідчить про його смислово полівалентність і розгортання у психоаналітичному та суспільному ракурсах. У поезіях митця жінка (образ якої семантично паралельний образу нації, України) презентована як жертва – чоловіка, соціуму. У низці творів героїня набуває статусу Великої Матері, здобуває ознаки Божественного (Лукія у "Відьмі", Княжна, Марія в однойменних поемах), але лише за посередництвом чоловіка, що вмотивовано гендерною стратифікацією патріархального світу, актуальною і для поезії Т. Шевченка.

1. Гончар Ю. Творчість Тараса Шевченка у світлі гендерного аналізу / Юлія Гончар. – Збірник праць Всеукраїнської (37-ї) наукової конференції; Черкаси, 22–24 квітня 2009 р. / Редкол.: Поліщук В. Т., Жулинський М. Г. та ін. – Черкаси: Видво Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 72–78. 2. Грабович Гр. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Пер. з англ. С. Павличко / Григорій Грабович. – К.: Радянський письменник, 1991. – 212 с. 3. Забужко О. Жінка-автор у колоніальній культурі, або Знадоба до української гендерної міфології / Оксана Забужко // Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. – К.: Факт, 2001. – С. 152–192. 4. Зборовська Н. Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури: монографія / Ніла Зборовська. – К.: Академвидав, 2006. 5. Пахаренко В. Начерк Шевченкової етики / Василь Іванович Пахаренко. – Черкаси: Брама-України, 2007. – 208 с. 6. Шевченко Тарас: Усі твори в одному томі / Тарас Шевченко. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2006. – 824 с. 7. Шевчук Вал. Родина // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба та ін.; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 213–232.

*О. Яблонська, канд. філол. наук, доц.,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки*

ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ Т. ШЕВЧЕНКА: СОЦІО- ТА ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ОБРАЗУ МОСКАЛЯ

У статті на матеріалі поетичної творчості Т. Шевченка досліджено образ москаля як етноментальну модель солдата, презентанта імперської ідеології. Проаналізовано деморалізуючий та денационалізуючий вплив московщини на українське національне буття. Закцентовано на специфіці образу у творчості Т. Шевченка періоду заслання.

Ключові слова: *імагологія, етноментальна модель, гетерообраз, постколоніальний дискурс.*